

مطالعه تطبیقی مسئولیت مدنی ناشی از مالکیت بر اشیا و عوامل رفع آن در حقوق ایران و مصر

تاریخ دریافت: ۹۵/۰۵/۲۴

تاریخ تأیید: ۹۵/۱۲/۰۴

سید عبدالمطلب احمدزاده بزاز^۱

استادیار دانشکده حقوق دانشگاه مفید

محمد مهریار^۲

دانشجوی دکتری حقوق خصوصی دانشکده حقوق دانشگاه مفید

چکیده

مسئولیت مدنی ناشی از مالکیت بر اشیا به عنوان یکی از اقسام مسئولیت ناشی از عمل غیر از آن جهت حائز اهمیت است که مواردی مانند مسئولیت ناشی از مالکیت بر بنا، اتومبیل و حیوان به عنوان پرخطرترین وسایل ایجاد مسئولیت مدنی از اقسام این نوع مسئولیت به حساب می‌آیند. در حقوق ایران مسئولیت مالک بنا و حیوان مبتنی بر ارتکاب تقصیری است که با کوتاهی در انجام وظیفه حفاظت و مراقبت، محقق می‌شود و زیان دیده ملزم به اثبات آن است، اما در حقوق مصر برای سهولت جبران خسارت زیان دیده، قانونگذار مالک اشیا را به طور مطلق مسئول جبران خسارات ناشی از مال خود دانسته است، مگر اینکه ثابت کند زیان به سبب قوه قاهره به وجود آمده است. تفاوت مبنای این دو رژیم حقوقی و مطالعه تطبیقی عوامل رفع مسئولیت مدنی در هر کدام مورد بررسی قرار گرفته است. واژگان کلیدی: مسئولیت مدنی، عوامل رفع مسئولیت مدنی، مالکیت بر اشیا.

مقدمه

مسئولیت مدنی یا مسئولیت خارج از قرارداد که در این مقاله مورد بحث قرار گرفته است، دارای سه قسم مسئولیت ناشی از عمل شخصی، مسئولیت ناشی از عمل دیگری و مسئولیت ناشی از مالکیت بر اشیا است. تمامی اقسام مسئولیت مدنی، گاه با عواملی مواجه است که موجبات رفع یا دفع آن را در پی دارد. قاعده پذیرفته شده در مسئولیت مدنی آن است که، هرکس به دیگری خسارتی زند باید، آن را جبران کند. تخصیص این اصل به واسطه عوامل رفع مسئولیت مدنی رخ می‌دهد. عواملی که یا مسئولیت را منتفی می‌سازد و یا با وجود مسئولیت، قابلیت جبران خسارت را از بین می‌برد.

1. Email: a_ahmadzadeh@mofidu.ac.ir

2. Email: Mehryar@hotmail.com

«نویسنده مسئول»

حقوق مصر به لحاظ سرآمدی در میان حقوق کشورهای عربی دارای ویژگی ممتازی است. توجه قانونگذاران ایرانی در زمان تصویب قانون مدنی به قانون مدنی مصر، ویژگی مطالعه رژیم حقوقی این کشور را بیش از پیش حائز اهمیت می‌نماید. (فاطمی قمی، ۱۳۸۹: ۱۰۵) در این مقاله پس از شناسایی مفهوم مسئولیت مدنی و مبانی آن در حقوق ایران و مصر و همچنین تعریف عوامل رفع مسئولیت مدنی در هردو رژیم حقوقی، به بررسی مسئولیت مدنی ناشی از مالکیت بر اشیاء در حقوق ایران و مصر و اقسام آن خواهیم پرداخت.

۱. مفهوم و مبانی مسئولیت مدنی در حقوق ایران و مصر

۱-۱. مفهوم مسئولیت مدنی

مسئولیت مدنی به معنای خاص الزام و تعهدی است که متعهد به مناسبت انجام فعل زیانبار به حکم قانون موظف به انجام آن است و به اراده او این تعهد ایجاد نشده است. (باریکلو، ۱۳۸۵: ۲۲) در حقوق مصر نیز مسئولیت مدنی به معنای خاص عبارت است از الزام به جبران خسارت ضرری که به دیگری وارد آمده است، خواه این ضرر تلف مالی یا از بین رفتن منافع، یا ضرر جزئی و کلی به انسان باشد (خورشید، ۲۰۱۲: ۱۹۳) و مخالفت یا نقض قانون منشاء مسئولیت شناخته شود. (الصد، ۱۹۷۱: ۵۲۲)

۱-۲. مبانی مسئولیت مدنی در حقوق ایران

درباره مبانی مسئولیت مدنی در حقوق ایران قبل از تصویب قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ هیچ اختلافی میان حقوقدانان وجود ندارد. در قانون مسئولیت مدنی، قانونگذار تحت تاثیر حقوق اروپایی از نظریه تقصیر پیروی کرده است. (سپهوند، ۱۳۵۳: ۱۴۴) حال آنکه در قانون مدنی به تبعیت از فقه و قواعد فقهی نظیر اتلاف و تسبیب از نظریه خطر تبعیت نموده است؛ به همین علت است که برخی از حقوقدانان قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ را که با مواد ۳۲۸ معارضه دارد، را مستند به اصل ۱۶۷ قانون اساسی از حیث مغایرت با مواد اتلاف و تسبیب که عین شرع است، فاقد اعتبار می‌دانند. (جعفر لنگرودی، ۱۳۷۹: ۲۵۲) برخی نیز در مقام جمع میان مقررات قانون مدنی و قانون مسئولیت مدنی، ماده قانون مسئولیت مدنی را عام و قانون مدنی را خاص دانسته و با توجه به مبانی اصولی عام را ناسخ خاص ندانسته‌اند. (هاشمی، ۱۳۸۹: ۱۳۲) علی‌رغم تمامی این اختلافات، حقوقدانان مبانی مسئولیت ناشی از مالکیت بر اشیاء را همان تقصیر دانسته‌اند که قانونگذار اماراتی را برای اثبات تقصیر زیان‌زننده به نفع زیان‌دیده بیان نموده است.

۱-۳. مبنای مسئولیت مدنی در حقوق مصر

مبنای قانون مدنی قدیم مصر در رابطه با مسئولیت مدنی که از قانون فرانسه نشأت گرفته بود، خطای مفروض بود. چنان که در نص ماده ۱۵۱ قانون سابق آمده بود: «هر فعلی که منشاء ضرر برای دیگری باشد، باید توسط زیان زنده جبران شود.» اما در قانون مدنی جدید مصر وضعیت مبنای مسئولیت مدنی با قانون سابق تفاوت دارد. چنانکه مسئولیت از اعمال شخص براساس خطای لازم‌الاثبات تعبیه گردیده و درباره خطای ناشی از عمل دیگری و مسئولیت ناشی از اشیا، خطای مفروض مبنای قانونگذاری قرار گرفته است. در ماده ۱۶۳ قانون جدید آمده است: «هر خطایی که سبب زیان دیگری گردد، باید توسط زیان‌زننده جبران خسارت شود.» قانونگذار اثبات خطا را بر عهده زیان‌دیده نهاده و خطا را به عنوان یکی از ارکان مسئولیت مدنی قلمداد نموده است. (طلبه، ۱۹۹۶: ۴۵۴/۱)

۲. عوامل رفع مسئولیت مدنی در حقوق ایران و مصر

۲-۱. عوامل رفع مسئولیت در حقوق ایران

عوامل رفع مسئولیت مدنی که با عناوین مختلفی مانند حالات اباحه (السراج، ۲۰۱۳: ۱۷)، اسباب اغفا (از بین رفتن) از مسئولیت مدنی (تلمسانی، ۲۰۱۴: ۹۰) و موجبات انتفای مسئولیت (الزحیلی، ۱۴۰۲: ۲۷۰) شناخته می‌شود، عبارت است از هر عاملی که سبب از بین رفتن مسئولیت مدنی شود. بنابراین اوصافی که از مترتب شدن مسئولیت به جبران خسارت مالی زیان دیدگان به واسطه ضرر زیان‌زننده به مال و یا نفس جلوگیری کند، عوامل رافع مسئولیت مدنی گویند. (دوجان العموش، ۲۰۰۹: ۱۷) مرحوم دکتر کاتوزیان به دو دسته از عوامل برای رفع مسئولیت مدنی اشاره نموده‌اند. دسته اول شرایط توجیه کننده است. پاره‌ای از افعال با وجود زیان به دیگری، چون لازمه اجرای حقی است که قانون به شخص داده است، مسئولیتی به بار نمی‌آورد و همه آن را مباح می‌شمرند ولی گاه نیز به لحاظ طبیعت کاری که انجام شده است یا به دلیل حکم قانون، نمی‌توان فعلی را که در شرایط عادی ممنوع و سبب ایجاد ضمان است «نامشروع» نامید یا تقصیر شمرد. در چنین مواردی مرتکب قابل سرزنش نیست و جبران خسارت از او خواسته نمی‌شود. از جمله این عوامل می‌توان به دفاع مشروع، حکم قانون یا مقام صالح، اجبار یا اکراه، غرور، اضطرار، اجرای حق، رضایت زیان‌دیده. (کاتوزیان، ۱۳۸۴: ۳۱۷) دسته دیگر از عوامل، اسباب خارجی هستند که موجب منع

مسئولیت مدنی و انتفای رابطه سببیت میان ضرر و عامل زیان خواهند بود. این عوامل عبارت‌اند از: قوای قاهره، فعل شخص ثالث و تقصیر زیان‌دیده. (همان، ۴۷۸) بنابراین بازگشت دسته اول از اسباب رفع مسئولیت مدنی به مشروعیت فعل زیانبار و دسته دوم به انتفای رابطه سببیت است. علاوه بر این موارد دسته‌ای دیگر را از عوامل رفع مسئولیت را می‌توان تصور کرد. این اسباب عبارت است از عامل یا عواملی که بر فرض تمام بودن ارکان مسئولیت مدنی به موجب حکم قانونگذار موجب رفع مسئولیت مدنی می‌شود؛ برای مثال در قاعده ائتمان که وجود ضرر، فعل زیانبار و رابطه سببیت تمام است، به موجب حکم قانون و شرع، امین بر فرض عدم تعدی و تفریط مسئولیت مدنی نداشته و از جبران خسارت معاف است.

۲-۲. عوامل رفع مسئولیت مدنی در حقوق مصر

عوامل رفع مسئولیت مدنی در قانون مدنی مصر به دو قسم تقسیم شده است. «مشروعیت ایراد ضرر» و «انعدام سببیت به دلیل وجود خارجی» این دو قسمت را تشکیل می‌دهد. مشروعیت ایراد ضرر به سه عنوان دفاع مشروع، اجرای امر مافوق، اضطرار و انعدام سببیت به دلیل وجود سبب خارجی نیز با سه عنوان قوه قاهره، تقصیر زیان‌دیده و فعل شخص ثالث بیان شده است. (میرداداشی، ۱۳۹۳: ۲۵۶)

حقوقدانان عرب عوامل اباحه را حالت دفاع مشروع، حالت ضرورت و حالت تنفیذ امر صادره از مقام قانونی دانسته‌اند. (سعد ابراهیم وحسن قاسم، ۲۰۱۰: ۲۵۳) این نویسندگان موارد ذکر شده را به عنوان حالتی که اساساً خطا یا فعل زیانبار نامشروع بر آن‌ها اطلاق نمی‌شود، برشمرده‌اند. سنهوری این سه حالت را به عنوان عواملی که باعث مشروعیت عمل می‌شود، ذکر کرده است. (السنهوری، ۱۹۴۹: ۷۸۶/۱) همچنین علاوه بر این موارد، رضایت نیز به عنوان عاملی برای رفع مسئولیت مدنی شناخته شده است. (الدباس و مفلح، ۱۹۹۰: ۱۸۴) در ماده ۱۶۵ قانون مدنی مصر مصوب ۱۹۴۸ در باب انعدام سببیت به دلیل وجود خارجی چنین آمده است: «هنگامی که شخص اثبات کند ضرر به واسطه خارجی که او هیچ اختیاری در آن نداشته است، به وجود آمده است، مانند حادثه ناگهانی، قوه قاهره، خطایی از ناحیه زیان‌دیده یا خطایی از جانب شخص ثالث، ملزم به جبران خسارت زیان وارد شده نخواهد بود در صورتی که قانون یا توافقی بر خلاف این در میان نباشد».

۳. مسئولیت مدنی ناشی از فعل غیر و انواع آن

۳-۱. مسئولیت مدنی ناشی از فعل غیر

مسئولیت مدنی ناشی از فعل غیر به عنوان استثنایی بر اصل شخصی بودن مسئولیت، در موارد پراکنده و طی قوانین گوناگون در حقوق ایران و مصر پیش‌بینی شده است. پراکندگی مصادیق موجود و گستردگی مبانی و قواعد حاکم بر آنها، معرفی یک مبانی مشترک و به تبع آن قواعد مشترک حاکم بر این مسئولیت استثنایی را دشوار می‌نماید. معمولاً الزام به اثبات تقصیر عامل زیان برای شخص زیان‌دیده بار سنگینی است و غالباً زیان‌دیده در انجام این تعهد با شکست روبه‌رو می‌شود و در نتیجه زبانی که بر او وارد آمده، تدارک و ترمیم نمی‌یابد؛ به همین دلیل، در بعضی از موارد، قانون زیان‌دیده را از این الزام و اجبار معاف می‌سازد. این معافیت از طریق تأسیس امارات تقصیر علیه بعض اشخاص معین است که برای ترمیم زیان‌وارده به اشخاص ثالث، خواه از جانب افرادی که تحت رقابت قرار دارند و خواه به وسیله اشیایی که مالکیت و یا حفظ و حراست آن را دارند. بنابراین اماره قانونی تقصیر، از این نظر که زیان‌دیده را از وظیفه اقامه دلیل معاف می‌سازد، یک نوع تشدید مسئولیت است. (عسکری، ۱۳۴۵: ۵۷)

در حقوق ایران ماده‌ای که به صورت کلی در مقام بیان مسئولیت‌های ناشی از عمل غیر باشد، وجود ندارد اما موارد پراکنده‌ای وجود دارد که به چنین مسئولیتی اشاره گردیده است. در مواد ۷ و ۱۲ قانون مسئولیت مدنی به نوعی به این امر اشاره شده است ولی تأمل در برخی دیگر از قوانین نشان می‌دهد که مصادیق زیادی از مسئولیت‌های ناشی از عمل غیر در رژیم حقوقی ایران وجود دارد که اصل شخصی بودن مسئولیت را در معرض تخصیص اکثر قرار داده است. درباره مسئولیت کارفرما ناشی از عمل کارگر ماده ۱۲ قانون مسئولیت مدنی، درباره مسئولیت سرپرست ناشی از عمل مجنون و صغیر ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی، در حمل و نقل دریایی ماده ۱۱۲ و بند ۱ ماده ۱۳ قانون دریایی، در حمل و نقل هوایی بند ۳ ماده ۳۰ کنوانسیون ورشو، در حمل و نقل ریلی ماده ۱۱ قانون کنوانسیون تکمیلی کنوانسیون حمل و نقل مسافر و توشه به وسیله راه‌آهن، درباره مسئولیت وکیل اول ناشی از عمل وکیل دوم در مواردی که مجاز به واگذاری مورد وکالت نیست، ماده ۶۷۳ قانون مجازات سابق، درباره مسئولیت پزشک ناشی از عمل دیگری ماده ۳۱۹ قانون مجازات سابق، درباره مسئولیت دولت ناشی از عمل قضات، اصل ۱۷۱ قانون اساسی به تبع از فقه، درباره مسئولیت خویشان ناشی از عمل مجرم ماده ۳۶۰ قانون مجازات اسلامی سابق به تبع از فقه و درباره مسئولیت بیت المال

مواد ۳۳۲، ۳۱۳، ۳۱۲، ۲۶۰، ۲۵۵، ۲۳۶ همان قانون، دلالت بر نوعی مسئولیت مدنی ناشی از عمل غیر دارنده (یزدانیان، ۱۳۹۱: ۲۵۴)

۳-۲. انواع مسئولیت مدنی ناشی از فعل غیر

مسئولیت ناشی از عمل غیر به سه بخش مسئولیت متبوع نسبت به عمل تابع و مسئولیت فرد مراقب و مسئولیت ناشی از مالکیت بر اشیا تقسیم می‌شود. از جمله مصادیق مسئولیت متبوع نسبت به عمل تابع، می‌توان به مسئولیت کارفرما نسبت به شخص ثالث، مسئولیت دولت نسبت به اعمال کارکنان و مسئولیت متصدی حمل نقل اشاره نمود. همچنین مسئولیت فرد مراقب در مواردی وجود دارد که سرپرست صغیر یا مجنون، در نگهداری او کوتاهی نموده باشد. تمام کسانی که موظف به نگاهداری یا مواظبت از محجور هستند مانند دایه، پرستار، معلم کودکان و مدیر تیمارستان مشمول این مسئولیت قرار می‌گیرند. مسئولیت ناشی از مالکیت بر اشیا، قسم سوم مسئولیت ناشی از فعل غیر است که در این مقاله عوامل رفع مسئولیت و به تبع آن مسئولیت هر یک به طور دقیق مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۴. عوامل رفع مسئولیت مدنی ناشی از مالکیت بر اشیا در حقوق ایران و مصر

مسئولیت مدنی ناشی از مالکیت اشیا یکی از اقسام مسئولیت ناشی از عمل غیر است. این مسئولیت خود به سه بخش مسئولیت مدنی ناشی از مالکیت بر بنا، مسئولیت ناشی از حفاظت از حیوانات و مسئولیت ناشی از اشیا تقسیم می‌شود. در ادامه به بررسی هر کدام از این موارد و موانع ایجاد مسئولیت مدنی در آن خواهیم پرداخت.

۴-۱. عوامل رفع مسئولیت مدنی ناشی از مالکیت بر بنا در حقوق ایران

مسئولیت ناشی از مالکیت بر بنا در مواد قانون مجازات اسلامی و قانون مدنی بیان شده است. در ماده ۳۳۳ قانون مدنی آمده است: «صاحب دیوار یا عمارت یا کارخانه مسئول خساراتی است که از خراب شدن آن وارد می‌شود، مشروط بر این که خرابی در نتیجه عیبی حاصل گردد که مالک مطلع بر آن بوده یا از عدم مواظبت او تولید شده است.»

طبق ماده ۳۳۳ قانون مدنی، مسئولیت مالک مشروط به این است که خرابی در نتیجه عیبی حاصل گردد که مالک بر آن مطلع بوده یا از عدم مواظبت وی تولید شده باشد و این امر چیزی جز اثبات تقصیر مالک نیست. در مواد قانون مجازات سابق نیز همین فرض تقصیر وجود دارد؛ برای مثال در ماده ۵۱۸ قانون مجازات اسلامی، مالک دیواری که از احتمال سقوط آن و سستی

و ضعف آن مطلع شود و در جلوگیری از آن نکوشد، مقصر است. مشروط به اینکه قادر و متمکن بر اصلاح آن باشد. (یزدانیان، ۱۳۸۹: ۳۸۷) اگرچه برخی اطلاع مالک از وجود عیبی در ساختمان و عدم مواظبت او را در واقع برای احراز سببیت بین ترک فعل مالک و ورود زیان به دیگری قلمداد نموده‌اند نه آنکه برای بیان نقض تقصیر مالک ساختمان. (بهرامی احمدی، ۱۳۹۰: ۴۶۲) در ماده ۵۱۷ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، مالک یا کسی را که عهده‌دار احداث ملک است، با رعایت نکات ایمنی و ضوابط فنی و احداث ملک به صورت مجاز، در صورت وقوع حادثه ضامن نمی‌داند. همچنین در ماده ۵۱۸ همین قانون، مسئولیت سازنده بنا را با رعایت مقرراتی که در استحکام بنا و ایمنی لازم است، در صورت وقوع حوادث غیر قابل پیش‌بینی منتفی دانسته است. حکم عدم ضمان درباره فروض دیگر در مواد ۵۱۶ و ۵۲۰ همین قانون نیز بیان شده است. قانونگذار، زیان‌زننده را در صورت اثبات رعایت اصول فنی و ایمنی از مسئولیت مبرا دانسته‌اند.

بنابر آنچه گفته شد، از آنجا که مبنای مسئولیت مالک تقصیر است، دشواری اثبات تقصیر گاه زیان‌دیده را از طرح دعوی منصرف می‌نماید. (یزدانیان، ۱۳۸۹: ۳۸۰) به طور کلی چیزی که از نظر عرف قابل انتساب به مالک نباشد، برای وی مسئولیت‌آور نیست. (داراب‌پور، ۱۳۸۵: ۸۷) در حقوق ایران با توجه به اینکه مبنای مسئولیت مالک تقصیر است، زیان‌دیده باید تقصیر وی را ثابت کند. از سوی دیگر اگر مالک با اثبات لوازم وجودی مانند اثبات احتیاطات لازمه، همچنین اثبات فورس ماژور یا تقصیر زیان‌دیده در بروز حادثه می‌تواند از مسئولیت رهایی یابد. در صورت وجود رابطه سببیت، اطلاع مالک از عیب و عدم رفع آن با تمکن اصلاح یا عدم مواظبت با تمکن اصلاح، کافی برای مسئولیت مدنی است. در نتیجه اگر قوه قاهره یا شخص ثالث یا زیان‌دیده موجب خرابی بنا یا دیوار شود، مالک مسئول نیست.

۴-۲. عوامل رفع مسئولیت مدنی ناشی از مالکیت بر بنا در حقوق مصر

قانون مدنی مصر در ماده ۱۷۷ چنین مقرر کرده است که: «۱. محافظ ساختمان اگر مالک نباشد، مسئول ضرر ناشی از انهدام بناست، هرچند این خرابی جزئی باشد، مشروط بر اینکه ثابت نشود، سبب آن اهمال در نگهداری یا قدمت بنا یا عیبی در آن بوده است؛ ۲. کسی که در معرض ضرر ناشی از بناست، می‌تواند از مالک خواستار انجام اقدامات ضروری برای دفع خطر شود و اگر مالک دست به چنین اقداماتی نزند، می‌تواند از دادگاه اجازه انجام این اقدامات را به حساب مالک خواستار شود.»

این مسئولیت با تحقق دو شرط تحقق می‌یابد. اول حفاظت از ساختمان و دوم خرابی ساختمان که ایجاد ضرر نماید. محافظ ساختمان همان کسی است که سلطه فعلی بر ساختمان دارد و همو است که مکلف به نگهداری از ساختمان و ترمیم آن است تا آنگونه که نه و معیوب نشود که خطری را متوجه دیگران سازد. همچنین خرابی بنا یعنی جدا شدن و انفصال آن از زمینی که روی آن قرار دارد. اینکه خرابی کلی باشد یا جزئی تفاوتی ایجاد نمی‌کند. برای اثبات مسئولیت محافظ ساختمان، زیان دیده باید در ابتدا دو موضوع را اثبات نماید. اول آنکه ضرر، ناشی از خرابی کلی یا جزئی بنا است و دوم آنکه مدعی علیه، محافظ ساختمانی است که خراب شده است. (السنهوری، ۱۹۴۶: ۱۰۶۶/۱) بنابراین اگر زیان دیده، موارد فوق را اثبات ننماید، محافظ می‌تواند برای رفع مسئولیت خود از طریق نفی تقصیر اقدام نماید؛ به این معنا که اثبات نماید، علت خرابی بنا مربوط به کوتاهی در نگهداری یا قدمت بنا یا عیب آن نبوده است. اگر وی موفق به اثبات این مطلب نشود، قانون دو مسئله را مفروض می‌گیرد: ۱. سبب خرابی، یا کوتاهی در نگهداری بنا است یا قدمت بنا یا وجود عیبی در آن ۲. کوتاهی، قدمت و عیب، منتسب به تقصیر محافظ بنا است و اوست که توجه کافی در نگهداری بنا و تجدید و مرمت خرابی‌ها نداشته و لذا منجر به خرابی شده است. از این رو می‌بینیم مسئولیت محافظ ساختمان، مبتنی بر تقصیر مفروض اوست؛ یعنی کوتاهی در نگهداری بنا یا تجدید بنا یا تعمیر آن از سوی محافظ منجر به خرابی ساختمان و ورود ضرر به غیر شده است. (خلف، ۲۰۱۵: ۳۲)

مسئول حفاظت از ساختمان برای رفع مسئولیت مفروض خود می‌تواند اهمال در نگهداری ساختمان را نفی یا ثابت کند، ساختمان قدیمی نبوده یا عیبی در آن وجود نداشته است. اگر نتواند این موارد را ثابت کند، می‌تواند به واسطه نفی رابطه سببیت بین تخریب ناشی از ساختمان و اهمال در صیانت ساختمان اقدام نماید. همچنین دخالت سبب اجنبی مانند قوه قاهره و یا تقصیر اجنبی نیز می‌تواند از اسباب رفع مسئولیت مدنی به واسطه اثبات این امور توسط حارس بنا شناخته شود. (مرقس، ۱۹۸۸: ۱ / ۹۸۰)

۴-۳. عوامل رفع مسئولیت مدنی ناشی از مالکیت بر حیوان در حقوق ایران

صاحب هر حیوانی به موجب یک وظیفه عام مکلف به حفظ حیوان خود و جلوگیری از ورود صدمه و آسیب به افراد از ناحیه آن است. تخلف از این وظیفه یا کوتاهی در انجام آن سبب ایجاد مسئولیت بر عهده وی خواهد شد. بنابراین در صورتی که مالک حیوان در حفاظت حیوان تقصیر کند؛ یعنی احتیاطات لازمه را رعایت نکند، وظایف خود را ترک کرده است و مسئول خسارت ناشی

از عمل آن حیوان است؛ زیرا در عرف و منطق ساده اجتماع در صورتی می‌توان مالک را ضامن خسارت دانست که بر خلاف آنچه (از عمل یا ترک عمل) که برعهده دارد، رفتار نماید. (امامی، ۱۳۸۸: ۴۰۲/۱) در قانون مجازات اسلامی و قانون مدنی وجود دارد که اشاره مستقیم به بحث مسئولیت مدنی ناشی از نگهداری حیوان است. در ماده ۳۳۴ قانون مدنی آمده است: «مالک یا متصرف حیوان مسئول خساراتی نیست که از ناحیه آن حیوان وارد می‌شود، مگر این که در حفظ حیوان تقصیر کرده باشد لیکن در هر حال اگر حیوان به واسطه عمل کسی منشاء ضرر گردد، فاعل آن عمل مسئول خسارات وارده خواهد بود.» همچنین در ماده ۵۱۲ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ نگهدار حیوان را ضامن دیه و سایر خسارات وارده به زیان‌دیده دانسته، مشروط بر آنکه شخص حیوان را در جایی که مجاز به استقرار آن نبوده است نگه داشته باشد. در ماده ۵۲۲ همین قانون نیز متصرف حیوان را در صورت تقصیر در نگهداری حیوانی که از احتمال حمله آن آگاه است، ضامن دانسته است. همچنین در ماده ۵۲۳ آن نیز مقرر شده است: «هرگاه شخصی با اذن کسی که حق اذن دارد، وارد منزل یا محلی که در تصرف اوست، گردد و از ناحیه حیوان یا شئی که در آن مکان است، صدمه و خسارت ببیند، اذن‌دهنده ضامن است، خواه آن شیء یا حیوان قبل از اذن در آن محل بوده یا بعداً در آن قرار گرفته باشد و خواه اذن‌دهنده نسبت به آسیب رسانی آن علم داشته باشد، خواه نداشته باشد.»

تبصره - در مواردی که آسیب مستند به مصدوم باشد، مانند آنکه واردشونده، بداند، حیوان مزبور خطرناک است و اذن‌دهنده از آن آگاه نیست یا قادر به رفع خطر نیست، ضامن منتفی است. استناد عرفی زیان وارده توسط حیوان به دیگری در ماده ۵۲۴ قانون مجازات اسلامی جدید موجب مسئولیت کسی است که سوار بر حیوان است. طبق ماده ۵۲۵ همین قانون تحریک حیوان و ایجاد زیان به دیگری مستند به فعل تحریک کننده است و وی ضامن خسارت ناشی از عمل حیوان خواهد بود.

درباره تسبیب که فرض ماده ۳۳۴ قانون مدنی نیز همین است، هر چند عمد و قصد به اضرار لازم نیست اما احراز انتساب خسارت به فعل مسبب بی‌تردید لازم است. از این‌رو، هرگاه حیوان متعلق به شخصی بر حیوان دیگری یا مال او هجوم آورد و خسارت وارد سازد، صاحب حیوان ضامن نیست، مگر اینکه در حفظ آن تقصیر و کوتاهی کرده باشد. ذکر این نکته به خاطر آن است که در صورت عدم تقصیر در خصوص مورد تسبیب، انتساب خسارت به مسبب احراز نمی‌گردد. (محقق داماد، ۱۴۰۶: ۱۲۰/۱)

عوامل رفع مسئولیت مدنی در خصوص نگهداری از حیوان در قوانین جزایی تصریح شده است. چنان که در ماده ۵۲۳ قانون مجازات اسلامی اقدام زیان دیده از اسباب منع مسئولیت مالک حیوان شناخته شده است. همچنین اثبات عدم تقصیر در نگهداری حیوان توسط مالک نیز از اسباب عدم انتساب زیان به مالک بوده و انتفای مسئولیت مدنی را به تبع دارد. همچنین عواملی که انتساب ورود ضرر را به مالک منتفی می کند، مانند قوه قاهره یا فعل زیان دیده و شخص ثالث مؤثر در معافیت از مسئولیت است، بنابراین اگر متعهد ثابت نماید، ضرر در اثر عامل خارجی و پیش بینی نشده و احتراز ناپذیر به وجود آمده است و به او نسبت داده نمی شود، منجر به نفی مسئولیت خواهد شد. (کاتوزیان، همان: ۵۹۱)

۴-۴. عوامل رفع مسئولیت مدنی ناشی از مالکیت بر حیوان در حقوق مصر

قانون مدنی قدیم مصر در مواد ۱۵۳ و ۲۱۵ مقرر کرده بود، مالک حیوان یا مستخدم او متعهد به جبران ضرر ناشی از حیوان مذکور است، خواه حیوان در تصرف او باشد یا فرار کرده باشد. در قانون مدنی جدید، این حکم را بدون تغییری مگر در نحوه بیان نقل کرده و در ماده ۱۷۶ چنین آورده است: «محافظ حیوان، هر چند مالکش نباشد، مسئول خساراتی است که حیوان ببار می آورد، هر چند حیوان، مفقود شده یا فرار کرده باشد مگر اینکه محافظ اثبات نماید که حادثه به سببی خارجی که وی دخالتی در آن نداشته روی داده است».

مسئولیت با فراهم آمدن دو شرط تحقق می یابد. ۱. شخصی عهده دار حفاظت از حیوان باشد. ۲. حیوان مذکور ضرری به دیگری وارد سازد. محافظ حیوان کسی است که اختیار حیوان را در دست دارد و بالفعل قدرت کنترل و تربیت او را داراست، اگرچه مالک آن نباشد. برای اینکه مسئولیت محافظ حیوان تحقق یابد، لازم است این حیوان خسارتی به دیگری وارد آورده باشد. حیوان باید زنده بوده و مملوک دیگری باشد. عمل حیوان باید نقش مثبت داشته باشد و سبب ایجابی برای ایجاد ضرر محسوب شود. بنابراین هر ضرری که حیوان به بار آورد، محافظ او مسئول جبران آن است. پس وقتی حیوان، فردی را زیر گرفته، مجروح یا مقتول سازد و یا اموال دیگران را تلف می کند، هر چند آن مال، حیوانی دیگر باشد و وقتی سگی شخصی را گاز می گیرد و ضرری به او می زند و یا مرض مسری از حیوان بیمار به دیگران سرایت می کند، تمامی این خسارت است و محافظ مسئول جبران آن ها است. (امین، ۱۹۶۴: ۱۹۸) ماهیت مسئولیتی که برای محافظ حیوان لحاظ شده است، تقصیر در محافظت است. تقصیر به گونه ای فرض می شود که قابلیت اثبات عکس ندارد. لذا وقتی متضرر شروطی را که با فراهم آمدن آن ها

مسئولیت محقق می‌گردد، اثبات می‌کند، محافظ نمی‌تواند وقوع ضرر را از جانب خود، نفی کند و اثبات کند که مرتکب تقصیری نشده است. تقصیر مفروض مبنای این مسئولیت است که در صورت اثبات، دیگر اثبات عکس آن متصور نیست. (سرخان، ۲۰۱۰: ۲۷)

عوامل رفع مسئولیت مدنی ناشی از محافظت از حیوان، ذیل ماده ۱۶۷ قانون مدنی مصر تصریح شده است. اگر محافظ اثبات نماید که حادثه به سببی خارجی که وی دخالتی در آن نداشته روی داده است، از مسئولیت معاف خواهد شد. قوه قاهره، حادثه ناگهانی، تقصیر زیان‌دیده یا شخص ثالث از مصادیق سبب خارجی هستند.

۴-۵. عوامل رفع مسئولیت مدنی ناشی از فعل اشیاء در حقوق ایران

بارزترین صورت مسئولیت مدنی ناشی از حفاظت اشیاء، مسئولیت دارندگان وسایل نقلیه موتوری است. امروزه حجم زیادی از خسارات را زیان‌های ناشی از حوادث رانندگی تشکیل می‌دهد. قانونگذار ایران در سال ۱۳۴۷ با وضع قانون بیمه اجباری مسئولیت مدنی، دارندگان وسیله نقلیه موتوری زمینی را مسئول جبران زیان دانسته و آنان را موظف به بیمه نموده است. در ماده ۱ این قانون آمده است: «کلیه دارندگان وسایل نقلیه موتوری زمینی و انواع یدک و تریلر متصل به وسایل مزبور و قطارهای راه آهن اعم از این که اشخاص حقیقی یا حقوقی باشند مسئول جبران خسارات بدنی و مالی هستند که در اثر حوادث وسایل نقلیه مزبور و یا محمولات آن‌ها به اشخاص ثالث وارد شود».

مسئولیت مدنی ناشی از حوادث رانندگی به عنوان یکی از مهم‌ترین بخش‌های بحث مسئولیت مدنی شناخته می‌شود. آنچه به قواعد این بخش از مسئولیت مدنی چهره‌ای ویژه می‌دهد، پذیرش مسئولیت نوعی برای دارنده وسایل نقلیه و همچنین پذیرش چهره متفاوتی از تقصیر است. از یک سو در حالی که مبنای مسئولیت مدنی بر تقصیر و به تعبیر ماده یک قانون مسئولیت مدنی «ارتکاب فعل زیانبار غیر قانونی» بنیان نهاده شده است، در قلمرو مسئولیت مدنی ناشی از حوادث رانندگی نوعی دارنده وسیله نقلیه پذیرفته شده است. از سویی دیگر در بخش مسئولیت مدنی راننده که مسئولیت وی مبتنی بر تقصیر است، چهره و مفهوم متفاوتی از تقصیر پذیرفته شده است. پاره‌ای از رفتارهای متعارف رانندگان که از هر انسان معقول و متعارفی سر می‌زند، ضمان آور تلقی شده و درحالی که قواعد عمومی مسئولیت مدنی تعدی و تجاوز از رفتار انسان متعارف و معقول در همان شرایط خارجی وقوع حادثه و یا تجاوز از تعهدات قانونی و قراردادی به عنوان تقصیر پذیرفته شده، در قلمرو مسئولیت ناشی از حوادث رانندگی پاره‌ای از رفتارهای متعارف رانندگان و حوادث ناشی از رانندگان بر پایه خطری که

وسیله نقلیه برای دیگران ایجاد می‌کند، ضمان آور تلقی و مقنن را بر آن داشته است تا در جهت حمایت از جان و مال دیگران چنین قواعدی را بپذیرد. (فرهانی، ۱۳۸۴: ۷۵)

مسئله مورد بحث می‌تواند داری دو صورت باشد که حکم هر یک متفاوت از دیگری است. صورت اول جایی است که کسی دیگر به عنوان مباشر در ایراد زیان دخالت نداشته است و دارنده به دلیل مواظبت نکردن از وسیله نقلیه خود به دیگری زیان وارد کرده است؛ مثلاً وسیله نقلیه را در مکان نامناسبی متوقف کرده و با به حرکت درآمدن آن به کسی آسیب رسیده است. در این صورت دارنده مسئول است؛ زیرا ایراد زیان به او مستند است. صورت دوم موردی است که دارنده، وسیله نقلیه خود را در اختیار دیگری گذاشته و راننده باعث زیان شده است. در اینجا اگر بخواهیم براساس قواعد مسئولیت مدنی، مسئولیت را بررسی کنیم، می‌بایست تنها راننده را ضامن بدانیم؛ زیرا وی مباشر در اتلاف تلقی می‌گردد و دارنده نقشی ندارد. این مورد هم از موارد اقوی بودن سبب از مباشر نیست؛ زیرا با وجود واسطه شدن فعل انسان مختار، رابطه سببیت میان زیان و سبب قطع می‌گردد. بنابراین توجیه مسئولیت دارنده وسیله نقلیه در این صورت به سادگی میسر نیست. توجیه چنین مسئولیتی براساس تسهیل پرداخت خسارت و اطمینان به این است که زیان آسیب‌دیدگان از وسیله نقلیه جبران خواهد شد. به همین خاطر قانونگذار دارندگان را به بیمه وسیله نقلیه ملزم کرده است. (حکمت نیا، ۱۳۸۹: ۲۸۴)

برای معاف شدن از مسئولیت در چنین فرضی، اثبات عدم تقصیر راننده کفایت نمی‌کند و دارنده وسیله نقلیه باید وجود قوه قاهره و خارجی را ثابت کند. (کاتوزیان، همان: ۶۱۳) به هر روی اثبات اسباب معافیت از مسئولیت مانند قوه قاهره، تقصیر زیان‌دیده یا حادثه خارجی می‌تواند از اسباب معافیت شناخته شود به شرط اینکه مالک اتمومیل این امر را اثبات نماید.

۴-۶. عوامل رفع مسئولیت مدنی ناشی از فعل اشیا در حقوق مصر

ماده ۱۷۸ قانون مدنی مصر مقرر داشته است، هر کس حفاظت از اشیا را بر عهده دارد که نگهداری آن‌ها تلاش ویژه‌ای را می‌طلبد یا حفاظت از وسایل مکانیکی را بر عهده دارد، مسئول ضررهای ناشی از این اشیا است، مشروط بر اینکه ثابت نشود، ضرر به سبب خارجی که او دخالتی در آن نداشته است ایجاد شده است. این حکم در تمامی موارد جز مواردی که مقررات مخصوصی درباره آن‌ها وضع شده است، معتبر است.

تحول قانونی در کشورهای عربی باعث شد، مسئولیت محافظ اشیا را تقصیر فرضی او دانسته که قابلیت اثبات عکس آن را نداشته باشد. عدم قابلیت اثبات عکس بدین معناست که از

محافظ اشیا اثبات اینکه او در امر محافظت خطایی نکرده است و به سبب آن به دیگری ضرری وارد شده است، قبول نمی‌شود. بنابراین اگر ضرری به دیگری از این ناحیه وارد آید، محافظ حکماً خطاکار به حساب می‌آید. (حمد، ۲۰۰۹: ۴۶۹) برای تحقق این مسئولیت دو شرط ضروری است: اول آنکه فردی عهده‌دار حفاظت از شیء که مستلزم تلاش در جهت نگهداری است، باشد؛ دوم آنکه: ضرر از شیء به وجود آید. مقصود از حراست و نگهداری سیطره فعلی بر شیء است که خود به سه قسم تقسیم می‌شود. سلطنت سیطره بر شیء، سلطنت نگهداری بر شیء و سلطنت استفاده از شیء. همچنین مراد از شیء هرچیزی مادی غیر جانبداری است که ضرر صادره از ناحیه آن‌ها ممکن است به خاطر طبیعت آن‌ها یا به حسب وضع و جایگاه آن‌ها باشد. همچنین شیء باید سبب حدوث ضرر باشد تا علاقه سببیت میان ضرر و فعل شیء ایجاد شود. (الهاجرى، ۲۰۰۵: ص ۳) مبنای مسئولیت بر اساس خطای مفروض در جانب محافظ اشیا بنا شده است. بنابراین نیازی نیست، زیان دیده ضرر را از ناحیه محافظ اثبات نماید. بلکه تنها مکلف است، شروطی را که برای تحقق مسئولیت محافظ اشیا است، ثابت نماید تا ثابت شود که مدعی علیه حارس شیء است و ضرر به فعل او واقع شده است (طلبه، همان: ۵۱۷/۱)

اسباب معافیت از مسئولیت ناشی از فعل اشیا، در ذیل ماده ۱۷۸ قانون مدنی مصر مطرح شده است. اگر ضرر به سبب خارجی که محافظ دخالتی در آن نداشته است، پدید آید، مسئولیت او منتفی خواهد بود. این اسباب همان‌طور که در ماده ۱۶۵ نیز آمده است، عبارت‌اند از: قوه قاهره یا حادثه ناگهانی، خطای زیان دیده و خطای دیگری. در حقوق مصر حادثه ناگهانی و قوه قاهره عملاً مترادف یکدیگرند. معافیت از مسئولیت مدنی حارس شیء در فرض وجود قوه قاهره دارای شروطی است. غیر متوقع بودن حادثه، استحاله دفع ضرر، اجنبی بودن حادثه به نسبت شیء و نگهدارنده آن از جمله این شروط هستند. همچنین اقدام زیان دیده منجر به از بین رفتن رابطه سببیت گشته و موجب معافیت خواهد شد. فعل غیر نیز در صورتی علت تامه در حدوث ضرر باشد، سبب معافیت کامل از حارس شیء خواهد شد. (موافی، ۱۹۹۲: ۱۸۰)

نتیجه‌گیری

مبنای مسئولیت مدنی درباره مسئولیت ناشی از عمل غیر به ویژه مسئولیت ناشی از مالکیت اشیا در حقوق ایران مبتنی بر نظریه خطا است. این مسئله در حقوق مصر برخلاف حقوق ایران مبتنی بر نظریه خطای مفروض بنا نهاده شده است. مزیت حقوق مصر نسبت به حقوق ایران در ارتباط با بار اثباتی و امارات قانونی به نفع زیان دیده خواهد بود. همچنین موانع ایجاد مسئولیت برای

زیان‌زننده متفاوت خواهد بود؛ زیرا صرف ایجاد ضرر طبق حقوق مصر، موجب مسئولیت آفرینی زیان‌زننده گشته و در صورتی وی از مسئولیت مبری خواهد بود که اثبات نماید اقدامات لازم جهت نگهداری از بنا، حیوان و اشیا را انجام داده است یا حادثه به سبب بروز حادثه خارجی به وقوع پیوسته است. منع مسئولیت مدنی ناشی از مالکیت بر اشیا در حقوق ایران به نوعی مشابه حقوق مصر تعبیه شده است ولی بار اثبات اصل مسئولیت مسئله‌ای است که قانونگذار باید در جهت حمایت از حقوق زیان‌دیدگان با تغییر مبنا در این فرض لحاظ نماید. همچنین علاوه بر مواردی که به عنوان منع مسئولیت مدنی در این زمینه برشمرده شد، می‌توان با توجه به مواد قانون مجازات اسلامی، مواردی مانند اذن در اتلاف یا عمل ملازم با اتلاف، دفاع مشروع، احسان را که موجب مشروعیت فعل زیانبار می‌شود، در شمار عوامل منع مسئولیت مدنی ناشی از مالکیت بر اشیا به حساب آورد. این عوامل در حقوق مصر جزء عوامل منع مسئولیت در این فرض برشمرده نشده است.

منابع

الف - فارسی

۱. امامی، سید حسن، *حقوق مدنی*، ج ۱، تهران، اسلامیه، چاپ ۲۹، ۱۳۸۸.
۲. باریکلو، علیرضا، *مسئولیت مدنی*، تهران، میزان، چاپ اول، ۱۳۸۵.
۳. بهرامی احمدی، حمید، *ضمان قهری (الزامات خارج از قرارداد)*، تهران، دانشگاه امام صادق، چاپ اول، ۱۳۹۰.
۴. جعفر لنگرودی، محمد جعفر، *مجموعه محشی قانون مدنی*، تهران، کتابخانه گنج دانش، چاپ اول، ۱۳۷۹.
۵. حکمت نیا، محمود، *مسئولیت مدنی در فقه امامیه*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۸۹.
۶. داراب‌پور، مهرباب، *مسئولیت مدنی ناشی از خسارت املاک، سازه‌ها و ساختمان‌ها (پژوهش مقایسه‌ای با حقوق انگلستان)*، مجله تحقیقات حقوقی، پاییز و زمستان، ۱۳۸۵.
۷. سپهوند، امیر، *مسئولیت مدنی*، کانون وکلا، شماره ۱۲۸ و ۱۲۹، پاییز و زمستان، ۱۳۵۳.
۸. عسکری، محمد رضا، *مسئولیت ناشی از فعل غیر*، مجله کانون وکلا، شماره ۱۰۱، فروردین و اردیبهشت ۱۳۴۵.
۹. فاطمی قمی، محمد، *خاطرات سید محمد فاطمی قمی (نویسنده قانون مدنی و مستشار دیوان تمییز)*، تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹.

مطالعه تطبیقی مسئولیت مدنی ناشی از مالکیت بر اشیا و عوامل رفع آن در حقوق ایران و مصر ۸۷

۱۰. فرهانی، احمد، **نگاهی نو به مسئولیت (مدنی) ناشی از تصادف وسیله نقلیه و عابر پیاده در آزادراه**، فصلنامه دانش انتظامی، شماره ۲۶، پاییز ۱۳۸۴.
۱۱. کاتوزیان، ناصر، **الزامهای خارج از قرارداد**، تهران، دانشگاه تهران، چاپ چهارم، ۱۳۸۴.
۱۲. محقق داماد، سید مصطفی، **قواعد فقه**، تهران، مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۴۰۶ ه ق.
۱۳. میرداداشی، سید مهدی، **مسئولیت مدنی مؤسسات عمومی در حقوق ایران و مصر**، قم، انتشارات دانشگاه مفید، چاپ اول، ۱۳۹۳.
۱۴. هاشمی، احمدعلی، **دامنه مسئولیت مدنی**، تهران، دانشگاه امام صادق، چاپ اول، ۱۳۸۹.
۱۵. یزدانیان، علیرضا، **مطالعه تطبیقی طرح قاعده مسئولیت مدنی ناشی از عمل غیر در حقوق ایران و فرانسه**، فصلنامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴۲، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۱.
۱۶. یزدانیان، علیرضا، **مطالعه تطبیقی مسئولیت مدنی مالک ساختمان در حقوق ایران و مصر**، فصلنامه حقوق، دوره ۴۰، پاییز ۱۳۸۹.

ب - عربی

۱۷. الدباس موسی و مفلح احمد، **موانع الضمان فی الفقه الاسلامی**، حیدرآباد، جامعه السند، چاپ اول، ۱۹۹۰.
۱۸. الزحیلی، وهبه، **نظریه الضمان او احکام المسئولیه المدنیة و الجنائیة فی الفقه الاسلامی**، دمشق، دارالفکر، ۱۴۰۲.
۱۹. السراج، هلا عبدالله، **مدی لزوم الخطا کرکن من ارکان المسئولیه التقصیریة**، فلسطین، جامعه الازهر، چاپ اول، ۲۰۱۳.
۲۰. السنهوری، عبدالرزاق احمد، **الموجز فی النظریه العامه للالتزامات**، القاهره، مطبعة لجنة التالیف و الترجمة و النشر، چاپ اول، ۱۹۴۶.
۲۱. السنهوری، عبدالرزاق احمد، **الوسیط فی شرح القانون المدنی الجدید**، ج ۱، القاهره، دارالنهضة العربیة، چاپ اول، ۱۹۴۹.
۲۲. الصده، فرج عبدالمنعم، **مصادر التزام دراسة فی القانون اللبناني و القانون المصری**، بیروت، دارالنهضة العربیة، چاپ اول، ۱۹۷۱.
۲۳. امین، سید، **المسئولیه التقصیریة عن فعل الغیر فی الفقه الاسلامی المقارن**، قاهره، جامعه القاهرة کلیة الحقوق، چاپ اول، ۱۹۶۴.
۲۴. الهاجرى، مشاعل عبدالعزيز، **الالتزامات المدنیة و الاثبات**، کویت، کلیة الحقوق جامعه الکویت، چاپ اول، ۲۰۰۵.

٢٥. تلمساني، عفاف، *خطا المضرور و اثره في المسؤولية المدنية*، الجزائر، جامعة وهران، چاپ اول، ٢٠١٤.
٢٦. حمد، عزت محمد، *الاساس القانوني للمسئولية عن فعل الشيء في القانون المدني العراقي و الفقه الاسلامي دراسة مقارنة*، كلية المأمون الجامعة، قسم القانون، ٢٠٠٩.
٢٧. خلف، محمد علي، *المسئولية عن الاشياء غير الحية الناتجة عن الخطأ*، مجلة المحقق الحلبي للعلوم القانونية و السياسية، العدد الثاني، السنة السابعة، ٢٠١٥.
٢٨. خورشيد، ياسر صائب، *حالات التعدي و حكمها في المسؤولية التقصيرية بين الفقه الاسلامي و القانون العراقي*، بغداد، مجلة الكلية العلوم الاسلامي، ٢٠١٢.
٢٩. دوجان العموش، محمد محمود، *موانع الضمان في الفقه الاسلامي*، الاردن، دار النفائس، چاپ دوم، ٢٠٠٩.
٣٠. سرحان، عدنان ابراهيم، *تقييم موقف التشريع و القضاء الاماراتيين من بعض المسائل المسؤولية عن الفعل الضار*، مجلة الحقوق للبحوث القانونية و الاقتصادية، كلية الحقوق جامعة الاسكندرية، العدد الثاني، ٢٠١٠.
٣١. سعد ابراهيم، نبيل و حسن قاسم، محمد، *مصادر الالتزام دراسة مقارنة*، بيروت، منشورات الحلبي، چاپ سوم، ٢٠١٠.
٣٢. طلبية، انور، *الوسيط في القانون المدني*، ج ١ اسكندرية، دارالمطبوعات الجامعية، چاپ اول، ١٩٩٦.
٣٣. مرقس، سليمان، *الوافي في شرح القانون المدني*، ج ٢ قاهرة، كلية الحقوق، الطبعة الخامسة، ١٩٨٨.
٣٤. موافي، يحيى احمد، *المسئولية عن الاشياء في ضوء الفقه و القضاء*، الاسكندرية، منشأة المعارف، چاپ اول، ١٩٩٢.